

Г. Г. Гриценко*

ДО ПИТАННЯ ПРО КІЛЬКІСТЬ ТА СТАН УЧАСНИКІВ СКЛАДНИХ ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Цивілістикою поняття “зобов'язання” сформовано досить давно. Дискусії щодо того, чи можна його вважати правовідносинами, чи такі відносини виникають тільки в результаті самого зобов'язання, велися в основному дореволюційними вченими. Поступово взяла гору перша точка зору, яка була сприйнята й законодавцем у Цивільному кодексі України¹ (далі — ЦК України).

У сучасній науковій літературі з цієї проблематики можна простежити дві тенденції: перша — до умовно кажучи “укрупнення” змісту поняття зобов'язання, друга — до “роздрібнення” існуючого традиційного поняття. Вказані спроби перегляду уявлень про поняття цивільно-правового зобов'язання безумовно вплинуть на розуміння змісту та динаміки зобов'язальних правовідносин. Проявами цих спроб є погляди, по-перше, на відповідальність як на особливий правовий стан порушеного зобов'язання або як на додаткові правовідносини, що не припиняються разом із основними; по-друге, на існування так званих “складних” зобов'язань.

Стосовно останнього науковцям особливо важко порозумітися. Так, складним зобов'язанням називають і правовідносини, що виникають із синналагматичного договору (М. М. Агарков, Н. С. Кузнецова, Д. І. Мейер, К. П. Победоносцев, В. І. Синайський, Г. Ф. Шершеневич), і ланцюжок із двох та більше окремих зобов'язань, кожна ланка якого пов'язана з наступною принаймні одним спільним учасником, а також спрямованістю на досягнення єдиної господарської мети в кінці ланцюжка (В. В. Лаптев, М. К. Сулейменов, І. А. Танчук). Серед прикладів наводять також зобов'язання, що виникають одночасно із сукупності декількох підстав (Б. І. Пугінський називає їх російською мовою “составные”). Ще один приклад, який згадується не часто, проте не втрачає від цього свого значення — вексельні зобов'язання як єдині етапні правовідносини, що розвиваються (А. І. Камінка, Н. А. Крутицький, О. М. Єфімов).

Думається, що значною мірою така різноманітність поглядів пояснюється відсутністю єдиних методологічних підходів до вирішення питання, чи існують складні зобов'язання. Наслідком такого стану розробки даного питання є те, що, незважаючи на вагомі аргументи на користь їх існування, ґрунтовними є і заперечення авторів, які дотримуються протилежних поглядів.

Тому метою цієї статті є аналіз причин, які поглиблюють існуючі розбіжності у наукових підходах, визначення загальних засад, на яких будуть базуватися висновки про можливість існування складних зобов'язань як у науковому обігу, так і з точки зору правозастосування. Зокрема, на практиці вказані засади дозволять спростити відповідь на питання, які особи пов'язуються правовідносинами, як характеризується структура зв'язків між ними, який правовий стан цих осіб у зобов'язанні.

Першим проблемним моментом, на який хотілося б звернути увагу, є змішування таких понять, як “зобов'язання” та “обов'язок”. Усталеною моделлю правовідносин вважається “суб'єкт-об'єкт-зміст”. Тим не менш, обов'язок, який

© Гриценко Г. Г., 2008

* аспірант Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (м. Харків)

¹ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // ОВУ. — 2003. — № 11. — Ст. 461.

має сприйматися як частина цілого (правовідносин), часто йменується зобов'язанням, в тому числі у текстах законів (наприклад, ч. 2 ст. 88, абз. 2 ч. 1 ст. 195, ч. 2 ст. 334, ч. 1 ст. 598, ч. 1, 2 ст. 653, абз. 2 ч. 1 ст. 740, ч. 1 ст. 747, ч. 1 ст. 929, ч. 2 ст. 1077, ч. 2 ст. 1086, ст. 1132 ЦК України).

Другою проблемою, що ускладнює цю ситуацію, є невирішене питання, чи можуть одні правовідносини входити до складу інших? Інакше кажучи, якщо зобов'язання є односторонній зв'язок “право-обов'язок”, то чи можуть декілька таких зв'язків утворювати єдине зобов'язання? І якщо так, то чи відбувається їх “розчинення” в останньому?

Особливо гостро вказані проблеми постають при аналізі правовідносин, що виникають із двосторонніх (синналагматичних) договорів, та уявлень про складне зобов'язання як ланцюжок взаємопов'язаних правовідносин. Обидві точки зору допускають входження одних зобов'язань до складу інших. Проте останній погляд, на відміну від першого, виключає “розчинення” зобов'язань в єдиних правовідносинах. Наголос на цьому твердженні є цілком зрозумілим, адже представники такого підходу прагнуть поєднати вже не прості зобов'язання (“право-обов'язок”, як це має місце в синналагматичних договорах), а двосторонні. Якщо допустити “розчинення” останніх в рамках складних правовідносин, то це призведе до невизначеності у правовому становищі їх учасників.

Що б не розглядалось у якості “цеглинок”, із яких вибудовується складне зобов'язання, єдиним, що об'єднує ці два приклади (як і всі вищенаведені), є спільна мета (кауза) цих зобов'язань. Втім, тут розбіжностей в уявленнях не менше, тому це питання переростає у *третю* проблему, з якою стикаються дослідники складних зобов'язань. Саме на розгляді понять каузи договору і каузи зобов'язання буде доречно зупинитися більш детально. Як уявляється, вирішення цього питання є “ключем” до встановлення меж та змісту складних зобов'язань, а також для відокремлення останніх від випадків взаємовпливу і пов'язаності правовідносин.

У науці поняття каузи договору і каузи зобов'язання розуміють по-різному. Так, О. М. Єфімов під каузою вексельного зобов'язання розуміє його економічну підставу (безпосередню мету встановлення правовідносин), протиставляючи їй правову підставу встановлення зобов'язання та підставу його виникнення. При цьому він наголошує на тому, що у векселі будь-яка з цих підстав прихована під безумовним зобов'язанням чи наказом сплатити певну суму грошей². І. В. Бекленіцева та Р. С. Бевзенко розмежовують мету і підставу договору та зобов'язання. Перша авторка говорить про каузу у значенні мети і спрямованості на певні правові наслідки тільки у тому разі, коли йдеться про каузу договору як правочину. У той же час кауза зобов'язання — це ніколи не мета зобов'язання, а його підстава або причина³.

Р. С. Бевзенко вказує, що “підставою правочину є мета, з якою він вчиняється, а підставою зобов'язання є підстава його виникнення”⁴. Тобто, в правочині можна ставити знак рівності між метою і підставою, а в зобов'язанні — ні. При цьому мета вчинення правочину і мета встановлення зобов'язання ним ототожнюються, оскільки в кінцевому рахунку встановлення зобов'язання і відбувається шляхом вчинення правочину⁵.

² Єфімов О. М. Правовідносини в сфері обігу векселів в Україні: Дис. ... канд. юрид. наук / 12.00.03. — К., 2005. — С. 60.

³ Бекленіцева І. В. Гражданско-правовой договор: классическая традиция и современные тенденции. — М.: Статут, 2006. — С. 50, 51

⁴ Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики / Под общ. ред. В. А. Белова. — М.: Юрайт-Издат, 2007. — С. 405.

⁵ Там же. — С. 402-405.

К. А. Новіков стверджує, що як кауза правочину, так і кауза зобов'язання мають дві складові, що невіддільні одна від одної: матеріальну і юридичну. В *правочинах* матеріальна складова каузи полягає у досягненні взаємного стандартного економічного результату, а в безоплатних правочинах — у безеквівалентному наділенні правом; юридична ж складова — в досягненні взаємного стандартного юридичного результату.

Наповнення складових каузи *зобов'язання* є дещо іншим. У якості матеріальної (економічної) складової каузи зазвичай називають певну майнову вигоду. К. А. Новіков вважає за правильне розуміти під нею факт нереалізованості матеріальної складової каузи правочину, з якого виникло зобов'язання, а факт нереалізованості цивільно-правової складової каузи правочину є цивільно-правовою складовою каузи зобов'язання⁶. Тобто, його міркування зводяться до наступного: якщо не вдалося реалізувати каузу (у значенні мети) правочину в момент його вчинення, для досягнення цієї мети виникає й існує цивільно-правове зобов'язання. Думається, що у такий спосіб акцент переноситься з відносин сторін на юридичний факт, що є підставою його виникнення, а кауза зобов'язання виступає своєрідним “продовженням” каузи правочину.

У спеціальному дослідженні, присвяченому проблемам каузи правочину, А. В. Кашанін робить досить цікаві висновки. Він стверджує, що на даний час кауза у значенні *еквівалента* (надання) знаходить нормативне закріплення у тих випадках, коли цивілістика тяжіє до визнання центральним смисловим вузлом вимоги однієї сторони до іншої, пред'явленої на розгляд суду. Розуміння каузи як надання стає панівним, коли право має тенденцію розглядати зобов'язання як односторонній зв'язок між боржником і кредитором (так зване просте зобов'язання). Відповідно єдиної каузи правочину тут не існує, її функцію фактично виконують дві каузи зустрічних надань. Такий підхід є типовим для англійської та французької правових доктрин.

У тому випадку, коли право має тенденцію визнавати не одностороннє зобов'язання, а єдині складні зобов'язальні правовідносини, ідея каузальності, як правило, реалізується у формі єдиної каузи правочину, що визначається як його *мета*. Таке розуміння є характерним для німецької цивілістики⁷.

Отже, якщо правова система країни сприймає ідею простих зобов'язань, наявні каузи двох *зобов'язань*. Тут потреби у єдиній каузі правочину немає, оскільки підставою зобов'язання є відповідний еквівалент надання, який вбачається у іншому зобов'язанні. Навпаки, правові системи, які тяжіють до визнання не двох простих, а єдиних складних зобов'язальних правовідносин, приділяють увагу каузі *правочину*, оскільки саме в ньому, а не в зустрічних наданнях, виражається воля обох сторін. Зважаючи на те, що підставою зобов'язання у такому випадку є правочин, а не зустрічні надання, особливого значення тут набуває мета, з якою сторони вступають до правового зв'язку. У цьому контексті можна погодитися із К. А. Новіковим, що каузальні зобов'язання виникають та існують тому, що для досягнення сторонами своєї мети вчинення правочину було недостатнім.

А. В. Кашанін шляхом аналізу ряду норм доходить висновку, що цивільному законодавству РФ властивий останній варіант каузи. Зокрема, його аргументація базується на тому, що наслідки недійсності правочинів застосовуються до всього правочину, а не до одностороннього зобов'язання. Крім того, ЦК РФ містить дві загальні норми, що визначають юридичне значення взаємообумовленості зобов'язань: ст. 328 ЦК РФ (ст. 538 ЦК України) — норма про зустрічне виконання зобов'язань та п. 2 ст. 450 ЦК РФ (ч. 2 ст. 651 ЦК України) — право однієї

⁶ Новиков К. А. О каузе в сделках и в обязательствах // Правоведение. — 2002. — № 6. — С. 82, 84, 87.

⁷ Кашанин А. В. Кауза сделки в гражданском праве: Дис. ... канд. юрид. наук / 12.00.03. — М., 2002. — С. 99.

сторони вимагати зміни або розірвання договору у разі його суттєвого порушення іншою стороною. Однак за обраної моделі правового регулювання (модель каузи правочину) у чинному законодавстві недостатнім чином врегульовані питання наслідків порушення таких зобов'язань. Використання для цих цілей норм про безпідставне збагачення не може заповнити існуючу прогалину, про що свідчила ще практика Древнього Риму. Поняття каузальних правочинів і виникло з тієї причини, що кондикційні позови не повною мірою забезпечували інтереси боржника, адже скористатися цим способом захисту можна лише після порушення права. До того ж практично відсутнє регулювання наслідків недоліків взаємообумовлених надань сторін непомічених правочинів, не кажучи про те, що надання може мати місце і без виникнення зобов'язань (за розпорядчими правочинами)⁸. Слід підтримати думку А. В. Кашаніна, що за такої ситуації кауза правочину може стати адекватним аналогом нормам про безпідставне збагачення

Зазначимо, що про спільну мету говорять не тільки науковці, які допускають існування складних зобов'язань. Вона згадується і вченими, які обстоюють бачення зобов'язань як простих правових зв'язків (Ю. Б. Фогельсон, А. Г. Ярема). На їх думку, складним може бути не зобов'язання, а зобов'язальні правовідносини. До речі, Ю. Б. Фогельсон стверджує, що не аргумент про неможливість часткової уступки прав, а саме наявність спільної мети є перешкодою для відступлення прав із двосторонніх зобов'язальних правовідносин. На наше переконання, такий підхід є найбільш адекватним.

Однак тут доводиться стикнутися із таким питанням: якщо за допомогою мети можуть об'єднуватися прості зобов'язання, то чи можуть за тим же принципом об'єднуватися більш складні структури, наприклад, самі ж складні зобов'язальні правовідносини?

В українському цивільному законодавстві зустрічається принаймні один такий приклад — правовідносини, що виникають із договору фінансового лізингу. Згідно з ЦК України (параграф 6 глави 58) вони розглядаються як різновид орендних. Думається, що такий погляд можливий тільки щодо прямого лізингу, у той час як непрямі (фінансові) лізингові правовідносини характеризуються своєрідною структурою. Підтвердження цьому знаходимо в ст. 4 Закону України “Про фінансовий лізинг” № 723/97-ВР від 16.01.1997 р.⁹, де його суб'єктами називаються продавець (постачальник) та інші юридичні або фізичні особи, які є сторонами багатостороннього договору лізингу. Суперечки стосовно природи цих відносин точаться уже тривалий час, однак уявляється, що правильною є позиція В. С. Різника. Він стверджує, що з моменту укладення договору лізингу та після вчинення лізингодавцем дій, спрямованих на інформування продавця про мету укладення з ним договору купівлі-продажу (поставки), між лізингоодержувачем та продавцем виникає *прямий* правовий зв'язок щодо умов продажу (поставки) предмета лізингу. Про наявність прямого правового зв'язку свідчать право лізингоодержувача заявляти вимоги щодо поставки майна безпосередньо до продавця (постачальника), який несе перед лізингоодержувачем відповідальність за порушення умов продажу (поставки) предмета лізингу.

Чи можна вести мову про такий же прямий зв'язок між суб'єктами у зобов'язаннях, пов'язаних із перевезенням вантажу, капітальним будівництвом, тобто у випадку існування ланцюжка “органічно пов'язаних” зобов'язань (теорія В. В. Лаптева). Хоча автор цього бачення вважав за потрібне запровадити, наприклад, пряму відповідальність субпідрядника перед замовником, проте законодавчого закріплення ці пропозиції не знайшли. Тому за подібного розуміння

⁸ Там же. — С. 67-70.

⁹ Про фінансовий лізинг: Закон України від 16.12.1997 р. // ОВУ. — 1998. — № 1. — Ст. 8.

складного зобов'язання ті ж самі результати можна отримати, не конструюючи складні правовідносини, а розглядаючи сукупність окремих відносин як певну систему.

Постає ще одна, *четверта*, проблема відмежування єдиних складних зобов'язальних правовідносин від інших випадків взаємовпливу та пов'язаності зобов'язань. Приклади форм та способів такого впливу можна знайти у працях В. А. Хохлова (теорія правових комплексів), І. А. Фаршатова (теорія похідності), М. К. Кроз (теорія внутрішніх та зовнішніх відносин у представництві)¹⁰.

За першою теорією правовими комплексами є спеціальні нормативні утворення, які виникають у зв'язку з існуванням у правовій дійсності певних *систем* суспільних відносин, що досягли такого рівня інтеграції та взаємодії, який не дозволяє застосовувати до них традиційні способи правового регулювання.

За теорією похідності простого утворення спеціальних систем правових норм недостатньо, необхідно встановити їх чітку ієрархію. Тобто існують певні базові правові інститути, які зазнають зміни під впливом зміни суспільних умов. За уявленням І. А. Фаршатова, складними правовідносинами є чітко структуровані *системи* взаємопов'язаних відносин, кожен елемент якої виконує задану об'єктивними умовами розвитку функцію основних або похідних правових зв'язків. Останні формуються в результаті приєднання до моделі традиційно існуючих юридичних фактів, які приводять у рух певні правовідносини, ще одного факту, на підставі якого і з'являється додаткові відносини.

М. К. Кроз дає досить широке поняття представництва як правової форми обігу майна, переходу прав, тобто, за загальним правилом, майнових відносин. До змісту представництва вона включає відносини майнового характеру: між представником та особою, яку представляють, а також між останньою і третьою особою (законне представництво не може, на думку авторки, повністю вписатися у рамки цивільно-правового представництва). З цього вона робить висновок про сутність представництва як складних зобов'язальних правовідносин, до суб'єктів якого не входять треті особи, оскільки кожен учасник вивчених зобов'язань є лише його стороною — боржником або кредитором¹¹. Складними зобов'язальними правовідносинами авторка називає *систему* зв'язків, яка передбачає декілька супідрядних між собою рівнів своєї внутрішньої організації: на першому — правомочності, на другому зобов'язання. На кожному з виділених рівнів можуть існувати як основні, так і додаткові відносини¹². Думається, що наведене конкретне наповнення рівнів є досить спірним, хоча самою ідеєю можна скористатися при поясненні механізму взаємодії та взаємовпливу зобов'язань.

Тим не менш, усі вказані теорії, хоча і роблять значний поступ у поясненні взаємопов'язаності правовідносин, не позбавлені певних недоліків. Так, теорія правових комплексів не надає критерію, за яким інтегруються суспільні відносини, що потребують окремого правового регулювання. Теорія похідності не пояснює, в яких випадках ускладнюється внутрішня структура одних правовідносин (тобто утворюється тільки додаткове право/обов'язок), а в яких — з'являється хоча і похідні, проте нові правовідносини. Розуміння зовнішніх відносин представництва як таких, що складаються між третьою особою та особою, яку представляють, у свою чергу, призводить до «поглинання» окремих типів та видів договірних зобов'язань відносинами представництва, хоча воно має виконувати «обслуговуючу» функцію щодо останніх.

¹⁰ Кроз М. К. Третьє лице в обов'язальстві: Дис. ... канд. юрид. наук / 12.00.03. — Саратов, 2001. — С. 66, 67.

¹¹ Там же. — С. 81, 82.

¹² Там же. — С. 75, 76.

Видається, що усунути вищеназвані недоліки можна, скориставшись для цих цілей поняттям “мети зобов’язальних правовідносин”. Незважаючи на оціночний характер, воно має велике практичне значення, адже є визначальним для утворення нових і додаткових до вже існуючих зобов’язальних правовідносин; у випадку представництва мета правовідносин дозволить правильно розставити акценти.

Отже, оперування поняттям “мета” має місце і в складних зобов’язальних правовідносинах, і в цілих системах правових зв’язків. Думається, розмежувати їх можна у такий спосіб: для єдиних правовідносин характерною є спільність безпосередньої мети учасників.

На *п’ятий* проблемний момент звернув увагу Б. І. Пугінський, аналізуючи одну з найважливіших ознак зобов’язань — підстави їх виникнення. На його думку, складними слід вважати зобов’язання, що виникають одночасно з сукупності декількох підстав (називає їх російською мовою “составные”). Втім, розгляд таких правовідносин як неповних (у разі відсутності хоча б однієї з підстав юридичного складу) не можна назвати безспірним.

Нарешті, *шостою*, але не останньою за значенням, є проблема перетворення зобов’язань, якої торкається бачення вексельних зобов’язань як єдиних етапних правовідносин, що розвиваються. Зокрема, розглядається можливість не лінійного розвитку цивільних правовідносин, а ускладнення їх певними “відгалуженнями”. Завдяки такому підходу у складному зобов’язанні збільшується кількість учасників, які залучаються в його розвиток як на стадії нормального стану правовідносин, так і при переході його у конфліктний стан.

Таким чином, ми визначили шість проблемних аспектів, які мають враховуватися при розгляді питання про існування складних зобов’язань. Дослідникам цих питань пропонується виходити із таких засадничих положень. По-перше, неприпустимим є змішування таких понять, як “зобов’язання” та “обов’язок”. По-друге, якщо допускати можливість входження одних правовідносин до складу інших, то слід чітко визначитися із тим, які переваги надає такий процес, а також із його наслідками — “розчиненням” (чи, навпаки, залишенням) рамок правовідносин-складових. Особливу увагу слід приділити характеристиці правових зв’язків, що виникають між суб’єктами таких відносин. По-третє, особливу увагу слід приділити такому поняттю, як “кауза (мета) зобов’язань”, його різному розумінню в залежності від виду правової системи. По-четверте, необхідно розмежовувати єдині складні зобов’язальні правовідносини та випадки взаємовпливу та пов’язаності зобов’язань у межах певних систем. Критерієм для цього може стати безпосередній характер мети єдиних правовідносин. По-п’яте, не менш важливим для розуміння складних зобов’язань є вивчення підстав їх виникнення. І, наостанок, більш детальному розгляду має бути піддана проблема перетворення зобов’язань.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільного права № 1
Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого
(протокол № 1 від 4 вересня 2007 року)*

